

E-mail: akkali.aizhan@gmail.com

Автор туралы мәлімет

Аққалиева Айжан Файзрахманқызы - PhD, қауымдаст. проф. м. а., шет тілдер кафедрасы, ФЖМ, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті

E-mail: akkali.aizhan@gmail.com

Сведения об авторе

Аққалиева Айжан Файзрахмановна - PhD, и.о. асоц. проф. кафедрасы иностранных языков. ВШФ, Университет имени Шакарима г. Семей

E-mail: akkali.aizhan@gmail.com

Мақала/Статья/Article

MRNTI 17.01.09

Ünal Büyük

Türk Dili ve Edebiyatı Başöğretmen, Türkiye-Denizli İl Millî Eğitim Müdürlüğü

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>

E-mail ubuyukov@mail.ru

**TÜRK EDEBİYATI'NDA ELEŞTİRİVE ELEŞTİRİ KURAMLARINA BİR BAKIŞ
(1866-1960)**

Özet: Türk Edebiyatı'nda modern eleştirisi, Tanzimat Dönemi'yle başlar. Namık Kemal'in 1866 yılında ilk örneğini verdiği modern eleştirisi, 1960 yılına gelinceye kadar iki ana dönem hâlinde empresyonist bir çizgide ilerler. Bu yıllarda pek çok eleştirmen empresyonist eleştirisiyle birlikte nesnel, tarihsel, biyografik/monografik, sosyolojik ve arketipçi gibi eleştirileri de kullanırlar. Ortaya çıkan multiple anlayış, eleştirinin ekletik bir yapıyla ifade edilmesinin önünü açar. Ekletik anlayış, kuramsal olarak üretim ve uygulama noktasında eleştirmenlerce özgün eserler ortaya konulmasını zorlaştırır.

Anahtar Kelimeler: Modern eleştirisi, ekletik anlayış, empresyonist eleştirisi, multiple.

Ünal Büyük

Денизли аудандық Ұлттық білім басқармасының
түрік тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Түркия

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>

E-mail ubuyukov@mail.ru

**TÜRK EDEBİYATINDAĞI SYN MEN SYNI TEORİYALARĞA KÖZQARAC
(1866-1960)**

Андатпа. Түрік әдебиетіндегі қазіргі сын Танзимат дәуірінен басталады. Намык Кемал 1866 жылы алғашқы үлгісін көрсеткен заманауи сын 1960 жылға дейін екі негізгі кезеңде импрессионистік бағытта жалғасады. Сонымен қатар, бұл жылдардағы сыншылардың көпшілігі импрессионистік сынмен бірге объективті, тарихи, өмірбаяндық/монографиялық, социологиялық және архетиптік сынды пайдаланады. Нәтижесінде көп мағыналы түсінік сындың эклектикалық құрылымда айтылуына себеп болады. Эклектикалық түсінік сыншыларға теориялық контексте өндіріс пен қолдану тұрғысынан түпнұсқа шығармалар жазуға кедергі жасайды деп айтуға болады.

Кілт сөздер: Модерн сын, эклектикалық түсінік, импрессионистік сын, көпқырлы.

Ünal BÜYÜK

Head Teacher of Turkish Language and Literature,
Turkey-Denizli Provincial Directorate of National Education
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>
E-mail ubuyukov@mail.ru

A LOOK AT CRITICISM AND CRITICISM THEORIES IN TURKISH LITERATURE (1866-1960)

Abstract. Modern criticism in Turkish Literature begins in the Tanzimat Period. The modern criticism, which Namık Kemal gave its first example in 1866, proceeds in an impressionist line in two main periods until 1960. In addition, most of the critics in these years use criticisms such as objective, historical, biographical/monographic, sociological and archetypal along with impressionist criticism. The resulting multiple understanding causes the criticism to be expressed in an eclectic structure. It can be said that eclectic understanding prevents critics from writing original works in terms of production and application in a theoretical context.

Keywords: Modern criticism, eclectic understanding, impressionist criticism, multiple.

Ünal BÜYÜK

Учитель турецкого языка и литературы
Управления национального образования района Денизли, Турция.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>
E-mail ubuyukov@mail.ru

ТУРЕЦКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ВЗГЛЯДЫ НА КРИТИКУ И КРИТИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ (1866-1960)

Аннотация. Современная критика в турецкой литературе начинается с эпохи Танзимат. Намык Кемал в 1866 году представил первый пример современной критики, которая продолжалась в импрессионистском направлении до 1960 года. В течение этого периода многие критики, помимо импрессионистской критики, использовали объективную, историческую, биографическую/монографическую, социологическую и архетипическую критику. В результате многозначного понимания критика приобретает эклектичную структуру. Можно сказать, что эклектическое понимание мешает критикам писать оригинальные произведения с теоретической точки зрения как с позиции производства, так и применения.

Ключевые слова: Современная критика, эклектическое понимание, импрессионистская критика, многозначный.

Giriş. Sanat ve bilim dalı olarak edebiyatta, eleştiri kavramı birden çok anlamla karşılanan multiple bir kavramdır. Eleştiri kavramının tek ve kesin bir yargıyla ifade edilememesi edebiyatın ve eleştirinin sosyal ve plastik alanlara dahil oluşlarıyla ilgilidir. Ancak eleştirinin kavram olarak tanımlanışında, bir ortak buluşma noktasıyla karşılaşmak da mümkündür. Söz konusu ortak noktadan hareketle eleştiri kavramının genel ve kapsayıcı bir anlamına ulaşılabilir. Buna göre eleştiri; edebiyat eserleri üzerine konularak bir sistem dahilinde başka bir üst metin ortaya çıkarma çabasıdır denilebilir. Bir başka ifadeyle eleştiri, edebi eserler üzerinde yapılan bir üst okumadır.

Edebiyatın, hem bir sanat hem de bir bilim olarak varlık göstermeye başlaması eleştiriye ihtiyaç duyulmasına sebep olur. Platon'un *Devlet*'i ve Aristo'nun *Poetika*'sı ilk eleştiri metinleri olarak kabul edilir. Ancak bu iki metin ve sonraki devirlerde yazılan başka metinlerin var oluşlarına rağmen modern döneme kadar eleştiri bir bilim dalı olarak kabul görmez. Daha çok edebi eserleri

estetik bir düzlemde ele alan bir uğraşı alanı olarak ele alınır. Türk Edebiyatı'nda ise modern manada eleştirinin başladığı Tanzimat'tan önce, şairlerin şairliklerini değerlendirmek maksadıyla yazılan tezkire ve dibaceleri estetik hüküm kitapları olarak değerlendirmek gerekir. Tezkire ve dibacelerde bilimsel bir sisteme yer verilmeden eserin kıymeti üslup üzerinden tayin edilir. Bu durum metaforik yaklaşımları da beraberinde getirir. Tüm eksikliklerine rağmen bu öncül kitaplar eleştiriye okur, sanatçı ve eser bağlamında ihtiyaç duyulması ve eleştirinin bir edebi türe dönüşümünü tamamlaması noktasında önemli bir yer teşkil eder.

18. Yüzyıl'a gelinceye kadar Batı Edebiyatı'nda da eleştiri metaforlar etrafında gelişir. Bu yüzyıldan itibaren Avrupa'da bilim ve teknikte önemli gelişmeler yaşanır. Coğrafi keşiflerin de etkisiyle burjuva olarak adlandırılan ve belli bir sanat zevkine sahip zengin, varlıklı zümreler ortaya çıkar. Bu zengin, varlıklı zümreler zamanla sanat ve sanatçılarla yakından ilgilenmeye başlarlar. Böylece edebiyat; resim, müzik, heykel ve mimariyle birlikte değişen ve dönüşen modern hayata adapte olmaya gayret eder. Pek çok türde modern eserler kaleme alınır. Bu noktada edebiyat eserlerinin değerlendirilmesi meselesi önemli bir problem olarak ortaya çıkar. Eleştirmenler bilim ve teknikteki ilerlemelerden ilham alarak bu probleme birtakım çözüm önerileri sunarlar. Özellikle Giambattista Vico, Charles Augustin Sainte-Beuve, Hippolyte Taine ve Gustave Lanson gibi isimler eleştirinin bilimsel ve nesnel bir temele oturtulması noktasında öncül rol üstlenirler.

Dünyada, temeli bilimsel ve nesnel eleştiriye dayanan modern eleştiri, yaklaşık iki yüzyıllık bir geçmişe sahiptir. Bu iki yüz yıllık sürede pek çok eleştirmen yetişir ve onlarca eleştiri kuramı ortaya çıkar. Eleştirmen ve kuramlardaki çokluğa rağmen modern eleştiriye üç ana dönem hâlinde incelemek mümkündür. Bu üç dönem ve bu üç döneme ait alt devreler şu şekilde sıralanabilir:

1. Birinci Dönem: Aşkın Eleştiri Dönemi (19. Yüzyıl)

Bu dönem eleştirisinde edebiyat eserleri daha çok dışsal verilerle yorumlanır. Bu dönemde ortaya çıkan edebi ekoller, eleştiri üzerinde hakim olur. Bu yüzden aşkın eleştiri döneminde bilimsel ve nesnellik ikinci plana itilir. Eserlerin kendileri ve estetik nitelikleri göz ardı edilir. Bu dönemin alt eleştiri bölümleri şu şekildedir:

- a. Biyografik Eleştiri
- b. Sosyolojik Eleştiri
- c. Marksist Eleştiri
- ç. Psikolojik Eleştiri
- d. Tarihi Eleştiri

2. İkinci Dönem: İçkin Eleştiri Dönemi (20. Yüzyılın başı ve 1950'li yıllar)

Bu dönemde aşkın eleştiri dönemine göre yapılan eleştirilerde bakış açısı farklılaşır. İçsel eleştirinin ortaya çıktığı yıllarda bir yandan sanayide ilerleme kaydedilirken diğer yandan Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ortaya çıkar. Hâl böyle olunca bu eleştiri döneminde zıtlıkların tesirinde kalan insan ve toplum hayatı ön plana çıkmaya başlar. Psikoloji ve psikanaliz gibi bilim dalları insan ve toplumu yorumlama noktasında etkin rol oynar. İçsel dönemde ekoller eserdeki ruha odaklanır. Böylece yapılan eleştirilerde, metnin içindeki unsurlar biricikleşir. İçkinlikte derinlik ve yoğunluk yaşanırken dışsal öğeler parantez içine alınır. Bu dönemin alt eleştiri bölümleri şu şekildedir:

- a. Rus Biçimciliği
- b. Yeni Eleştiri
- c. Yapısalcı Eleştiri
- ç. Ontolojik Eleştiri
- d. Fenomonolojik Eleştiri

3. Üçüncü Dönem (1950'lerden Günümüze Kadar)

1950'lerden sonra ortaya çıkan bu eleştiri dönemi İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, insan ve toplum hayatındaki yeniden toparlanma sürecinde ortaya çıkar. Bu yıllarda toparlanma süreci çok

hızlı gerçekleşir. Dünya üzerinde teknolojik gelişmeler yaşanır. Bölgesel soğuk ve sıcak savaşlar yapılır. Para, bir süper metaya dönüşür. İnsan ve toplum hayatı kapital düzenin yan etkileriyle yüzleşir. Modernizm ve postmodernizm edebiyatı ve eleştiriyi etkisi altına alır. Eleştiride dışsal olgular tekrar öne çıkar. Ancak bu dönemde dışsal olgu anlayışı farklılaşır. Eleştiriyi daha çok emperyalizm, çevre, sömürü düzeni ve kadın gibi dış unsurlar belirler. Bu dönemin alt eleştiri bölümleri şu şekildedir:

- a.Feminist Eleştiri
- b.Postfeminist Eleştiri
- c.Postkolonyal Eleştiri
- ç.Ekolojik Eleştiri

Yöntem

Çalışmada Türk Edebiyatı'ndaki eleştiri ve kuramların tüm özellikleri tarihi akış içinde ele alınır ve nitel araştırma yöntemi kullanılarak metin tabanlı bir analiz yapılır. Bununla birlikte farklı eleştiri ve kuramlar arasındaki farklılıklar ve benzerliklerden hareketle bağdaştırıcı bir düşünceye ulaşılır. Bu durum Türk Edebiyatı'nda eleştiri ve kuramlara farklı bir yaklaşım ve yenilik getirme çabasına işaret eder.

Bulgular

Türk Edebiyatı'nda modern eleştiri, Batı Edebiyatı'na nazaran daha geç başlar. Modern eleştirinin Türk Edebiyatı'na gecikmeli gelişi, sosyo-siyasi ortamın henüz hazır olmamasıyla ilgilidir. Türk Edebiyatı'nda, 1860'lardan itibaren görülmeye başlayan modern eleştiri, hemen tüm kurumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'ndeki Batılılaşma hareketlerine paralel ilerler. Hâl böyle olunca modern eleştiri, Batı'dakinden daha farklı bir süreci ve kendine has bir gelişim çizgisini takip eder.

1860'lı yıllarda Batı eleştirisi, belli bir yol kat eder. Eser eleştirilerinde, eser çözümlemeleriyle yetinilmez. Eleştiri kendini aşmanın yollarını arar. Bu yüzden bu yıllarda eser çözümlemelerine dönük teori ve yöntemlerin ortaya çıkarılması için çaba sarf edilir. Georg Lukàcs, Gérard Genette, Harold Bloom, G. V. Plehanov, Viktor Şklovski, Roman Jakobson, Roland Barthes, Algirdas Julien Greimas, Tzvetan Todorov, Gennadiy Nikolayeviç Pospelov gibi eleştirmenler, uygulama odaklı birbirinden farklı eleştiri kuramları ortaya koyarlar. Eser incelemelerini kuramlarından hareketle yaparlar.

Türk Edebiyatı'nda ise Ahmet Şuayip, Fuat Köprülü, Ahmet Oktay gibi isimler kuramsal ve uygulamaya dönük eleştiriler yaparlar. Ancak söz konusu isimlerin gösterdikleri bireysel gayretlere rağmen Türk Edebiyatı'nda özgün eleştiri kuramı oluşturma noktasında birtakım problemlerin varlığıyla karşılaşılır. Türk Edebiyatı'nın kuramcı eleştirmenini beklediğini söylemek gerekir.

Türk Edebiyatı'nda 1860'larda başlayan ve Cumhuriyet döneminde devam eden modern eleştiri, denilebilir ki tezkire ve dibace türlerindeki gibi sanatçı-eleştirmenler vasıtasıyla temsil edilir. Namık Kemal, Ziya Paşa, Rezaizade Mahmut Ekrem, Beşir Fuat, Ahmet Şuayip, Hüseyin Cahit Yalçın, Ömer Seyfettin, Nâzım Hikmet, Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Hamdi Tanpınar, İlhan Berk ve Cemal Süreya gibi sanatçılar aynı zamanda eleştiri sahasında da varlık gösterirler.

Yorum/Tartışma

Türkiye'de Batılılaşma meselesi, günümüzde hâlâ birtakım problemleri ihtiva eder. Kimi durumlarda Batılı ve yerli unsurların karşı karşıya geldikleri görülür. Bu bilgiden hareket edildiğinde Batılılaşma'da temel problemin ekletizm meselesi olduğu söylenebilir. Yine Modern Türk eleştirisinde de ekletizm, etken problemdir. Eleştirmenler, ekletizm dolayısıyla Doğulu ve Batılı anlayışların aralarında kalırlar ya da Doğulu ve Batılı unsurları bir potada eritmeye çalışırlar. Bu yüzden çoğu eleştirmen eser eleştirilerinde birden çok kuramı hareket noktası olarak kabul eder. Ekletik modelin yaygın olarak kullanılması neticesinde, modern Türk eleştirmenleri homojen bakıştan uzaklaşırlar. Böylece eserlerin birbirinden farklı derinliklerine inme noktasında çekimser kalırlar.

Mesela, Ahmet Hamdi Tanpınar *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde ilkesel olarak farklı kulvarlarda yer alan Gustave Lanson, Albert Thibaudet ve Ferdinand Brunetière'nin edebiyat kuramlarını ekletik olarak bir arada kullanır. İlerleyen dönemde eleştirilerde yakın okuma (yeni eleştiri) tekniğine yer verilir. Ancak yerine göre Marksist eleştiri, stilistik eleştiri, postyapısalcı eleştiri ve biyografik/monografik eleştiri metotlarını yakın okumayla harmanlanır. Mehmet Kaplan, Adnan Binyazar, Doğan Hızlan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Birol Emil, Gürsel Ayaç ve Selim İleri gibi eleştirmenlerin metinlerinde ise metodolojik çoğulculukla karşılaşılır.

1866-1960 yılları arasında geçen yaklaşık 100 yıllık Türk eleştiri tarihine bakıldığında ise iki ana dönemin etkili olduğu görülür. Bu dönemler ve bu dönemlere ait alt devreler şunlardır:

1. Öznel (Empresyonist) Eleştiri Dönemi
2. Nesnel (Bilimsel) Eleştiri Dönemi
 - a. Marksist Eleştiri Dönemi
 - b. Çoğulcu Eleştiri Dönemi

Öznel (Empresyonist) Eleştiri Dönemi (1866-1960)

Bu dönemde “ben” bir süzgeç işlevi görür. Eserler, benin süzgecinden geçirilerek eserlerin değerli veya değersiz yanları ortaya konulur. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, Batılılaşma hareketinin Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak ilanını sembolize eder. Tanzimat Fermanı'yla Türk eleştirisinin yönü Batı'ya yönelir. Kısa süre öncesine kadar tezkire ve dibacelerle ifade edilen mutlak eser kavramı, Avrupalı bakış açısıyla eleştirinin problematik konusu hâline gelir. Kısa süre zarfında eserin mutlaklığı kırılır ve eleştiri alanında bir değişim ve dönüşüm yoluna girilir. Ancak Modern Türk eleştirisi, 1960'lı yıllara gelinceye kadar Batılı manada beklenen adımları atamaz. Dibace ve tezkirelerden kalma kalıp ölçütlere büyük oranda bağlı kalır. Bu yüzden eleştirilerde nesnel ve bilimsel eleştiri yöntemleri tam manasıyla içselleştirilemez. Nitekim Türk Edebiyatı'nın modernleşme sürecine bakıldığında Batılı manada kendiliğinden ortaya çıkan ve yavaş yavaş olgunlaşan bir aydınlanma hareketinden bahsetmek mümkün değildir. Bu yüzden Türk Edebiyatı'nda edebiyat eleştirisi, 1960'lı yıllara kadar sanatçıların kendi çaba ve birikimleriyle öznel düzlemde yapılır. Ayrıca söz konusu yıllarda eleştirilerin bilimsel ölçütlere göre yapılmasını sağlayacak akademik alt yapının yetersizliği de nesnel ve bilimsel eleştiriye geçişi büyük oranda yavaşlatır.

Türkiye'de modern eleştirinin başlangıcı sayılan 1866'dan 1960'a kadar, yaklaşık yüz yıl boyunca Anatole France ve André Gide'yle özdeşleşen empresyonist eleştiri ekolü etkili olur. Empresyonist eleştiri, nesnel ölçütler yerine öznel ölçütlerden beslenen bütüncül bir eleştiridir. Eleştirmenin eser hakkındaki izlenimlerinin etkili olduğu bu eleştiri tarzında eleştirmenler, eserde anlatılanlardan hareketle çoğunlukla kendi ruhlarının serüvenlerinden bahsederler.

Modern Türk eleştirisinin baş temsilcileri, Tanzimat döneminde yetişen yazarlardır. Söz konusu yazarlar Türk Edebiyatı'nda empresyonist eleştirinin de başlatıcılarıdır. Namık Kemal'in 1866'da Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanan *Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir* başlıklı yazısı, modern Türk eleştirisi ve tabii olarak Türkiye'de empresyonist eleştirinin ilk örnekleyicisi olarak kabul edilir.

“Bu kadar fûnûn-ı dakîka ve havâdis-i kevnîyenin tedvîn ve ta'limindeki sühûlet kelâmın vuzûh ve ihtisâr ve hüsn-i tertibi gibi kavâid-i edebîyyeye riâyet sâyesinde hâsıl olduğu için edebiyat, maârifin dahi ihtiyacât-ı asliyyesinden sayılır. Bir de ittihâd, medeniyet-i milletin bir müşahhas misâl-i zî-hayatıdır ki lisânı edebiyattır. O cihetle edebiyatsız millet dilsiz insan kabîlinden olur. (Lisân-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir”, Namık Kemal: 1996 [1866]: 59)”¹

Namık Kemal'in açtığı eleştiri yolunda Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Rezaizade Mahmut Ekrem, Beşir Fuat, Muallim Naci ve Mizancı Murat gibi devrin önemli sanatçıları yol alır. Söz konusu sanatçılar daha çok eski edebiyat-yeni edebiyat meselesini eleştirinin konusu hâline

¹Ulus Devletleşme Süreci ve Türk Edebiyatı'nın İnşası, s. 49.

getirirler. Rezaizade Mahmut Ekrem, *Takdir-i Elhân*'da, Menemenlizade Mehmet Tahir'in *Elhân* başlıklı şiir kitabını eleştirir. Ekrem, eleştirisini şiirin kendisinde uyandırdığı duygulara göre yapar.

Ekrem'in çağdaşı Beşir Fuat, *Victor Hugo'da* isimli eserinde Hugo'nun bir insan ve bir sanatçı olarak niteliklerini ortaya koyar. Ziya Paşa, *Harabat Mukaddimesi*'nde edebiyat ve coğrafya arasındaki ilişkiye dikkatleri çeker. Namık Kemal, *Celal Mukaddimesi*'nde eski ve yeni tarz şiirler arasındaki farkları ortaya koyar. Söz konusu üç sanatçı, bu eserlerde ilk defa birtakım nesnel yorumlarda bulunur.

“Kuvve-i hayâl şarkda bittabi garba galib olduğundan ve Avrupalılar –her fende olduğu gibi edebiyatta dahi Hind'in, Yunan'ın, Arab'ın, Acem'in mukallidi bulunduğundan bu tarz-ı hâsın mücidi olmak şerefi dahi bizim ecdâdımıza kalır. Şu kadar var ki Avrupalılar taklîd ederken bir şeyin hakikaten taklîde şâyân olan yerlerini ediyorlar. İşte o kabîlden olarak kendilerine bir nümûne-i edeb bulmak için Arab'ın, Acem'in vesâir elsine-i kadîmenin âsâr-ı mu'teberisini tercüme etmişler. Mantık ve âdâba mutâbık gördükleri yerlerini misâl-i imtisâl etmişler, içlerinden akıldan hâriç mübâlâğa, hiçbir şeye benzemez teşbih görmüşler ise ona ittibâ etmemişler. Cinâs-ı lafzî gibi zevzeklikleri de makbûl tutmamışlar. (İntibah Mukaddimesi'nden aktaran Altuğ 91-92) Bununla beraber Avrupa'da mevcûd olan tiyatroların merkez-i intişârı Yunanistan olduğu ve birtakım erbâb-ı tedkikin re'yi gibi Yunanlılar bu kısım-ı edebi Hind tarafından iktibâs etmiş olsalar bile iktibâsların taklid derecesinde bırakmayarak kendilerine mahsûs bir şekil ve hâle getirdikleri müsellemtândır. (Mukaddime-i Celâl, 35-36)”²

Servet-i Fünûn Dönemi'nde Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Şuayip, Hüseyin Suat Yalçın ve Mehmet Rauf, Millî Edebiyat döneminde Ziya Gökalp, Ali Canip Yöntem ve Ömer Seyfettin gibi sanatçılar empresyonist eleştiriyi sürdürürler. Ziya Gökalp, millî meslek takibiyle ilim ve siyaset hususunda yaptığı eleştirisinde empresyonist çizgiyi yansıtır.

“Eşyanın hakikatını bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman nasıl telâkki ederse bir Osmanlı, bir Türk de öyle telâkki eder; tabiplik, mühendislik, kimyagerlik memleketlere nazaran değişmez; ilim umumî ve insanîdir, bu daireye milliyet ve kavmiyyet mefhumları giremez. Fakat siyasî hayat böyle değildir. Bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman başka başka siyasî cemaatlere mensupturlar. Her birinin hususî bir vatanı vardır. Onlar gibi biz de bir Osmanlı milletine, bir Osmanlı vatanına mensubuz. Siyasî hayatta beynelmileliyyet yoktur. Her siyasî kuvvetin nüfuzu yalnız bir milletin fertlerine müessir olabilir. Ve işte bunun için siyasette “millî” bir meslek takibi zarurîdir. (? [Ziya Gökalp] “Yeni Lisan”, Genç Kalemler, 2 Cilt, Sayı 2, 27 Nisan 1327/10 Mayıs 1911, 1999: 108)”³

Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem'e ait *Kurbağalar* şiirini eleştirirken öznel bir tutum sergiler.

“Bu göl Ahmet Haşim Bey'in göllerinden değildir. İçinde ne kuğular var, ne de kenarında (fağfur kâseler)... Heykeller ve ilh... Bu Türk ilinin, hani Rumeli'de gördüğümüz göller yok mu? İşte onlardan... Yeşil kurbağaları, hasta söğütleri, şüpheli, korkunç kovukları var. Son iki mısraya dikkat ediniz. Şarkın sakın fakat bir fecaaata, bir maceraya bakıyor gibi susmuş bir gecesinde kurbağalar tıpkı evinde yalnız kalmış dulların yavrularına mırıldadıkları ninni gibi mütevvaş ve asabî haykırırlar değil mi? Bunda biraz niyaz ve biraz şikâyet vardır. Şimdi son iki mısraya gelelim; bu feryat, Şark'ın ezeli nisyân eliyle sabahleyin silinir;

² Ulus Devletleşme Süreci ve Türk Edebiyatı'nın İnşası, s. 39.

³ Ulus Devletleşme Süreci ve Türk Edebiyatı'nın İnşası, s. 96.

(Zühreler her gece göklerde mebhut sönerken âvâre sükût onları nisyanlara gömer.) Değil mi? İşte Şark'ın bir sayfası daha...’’⁴

Cumhuriyet döneminde de empresyonist eleştiri, eleştirmenlerin başucu kaynağı olma işlevini sürdürür. Yaşadığı dönemde sanatçılar üzerinde büyük tesirleri olan Nurullah Ataç, 1920’lerden 1950’lere değin deneme formatında eleştiriler yapar. Öztürkçecilik hareketine de destek veren Ataç, eleştirilerinde Öztürkçeciliği en önemli kriter yapar. Mesela, *Diyeğim* isimli kitabında yer alan *İki Şair* başlıklı eleştirel yazısında, Necati Cumalı’nın şiirlerini çözümlerken şiirlerin muhteva, yapı, dil ve üslubundan ziyade güzellik, beğeni ve önemlilik gibi öznel argümanlardan hareket eder. Eleştirirken Cumalı şiirlerinin kendisinde bıraktığı izlenimleri anlatır.

“Necati Cumalı günümüzün önemli Türk şairlerinden biri midir? Bilmiyorum. Önemlidir desem omuz silkersiniz, adı çok geçmiyor ki, kendini hemen beğendiremiyor ki... Ama önemsizdir, küçük bir şairdir de diyemiyorum. Adının çok geçmemesine, kendini birdenbire beğendirememesine ne bakarsınız? Şairler vardır, yazdıklarının güzelliği, değeri yıllarca sonra anlaşılır. Bir çağda bir iki şair sivrilerir, yalnız onların şiirleri, onlar gibi yazarların şiirleri okunur, hep o şiirler üzerinde durulur. Necati Cumalı’nın şiirleri ise günümüzün sivrilmiş, adları çok anılan şairlerinkine benzemez, kendine vergi, yalnız kendinin olan bir deyişi var onun. Öyle parlak değil, ama okudukça sarar sizi, yavaş yavaş sarar. Bir kere okuyup geçerseniz pek bir şey anlamazsınız, çekivermez gözlerinizi, sizin de daha bir özenle ilgilenip durmanızı ister.”⁵

Günümüzde daha çok Mavi Anadoluculuk hareketinin önemli bir temsilcisi olarak tanınan Sabahattin Eyüboğlu da eleştirilerinde Nurullah Ataç’ın deneme formunu sürdürür. Nesnel ölçütler yerine, öznel ölçütleri esas alır. Ancak Mavi Anadoluculuk hareketinin hümanist ve halkçı yaklaşımlarını benimseyişi, eleştirilerini Nurullah Ataç’tan farklı olarak daha toplumsal ve daha halkçı bir bağlamda gerçekleştirmesini sağlar. Mesela, Yunus Emre’nin şiirlerinde geçen “dost” sözcüğünün anlamını hümanist ve halkçı bir çizgide değerlendirir. Yazar, *Mavi ve Kara*’da hümanist ve halkçı yaklaşımını empresyonist çizgide ifade etmeyi sürdürür.

“Halktan uzaklaşma, tabiattan uzaklaşma gibidir: Her ikisi de belki insanı yükseltir, sivriltir, inceltir, ama kökünden ayırdığı için kurutur da. Sanat tarihi bu kurumunun binbir çeşit örnekleriyle doludur. Bizim Divan edebiyatı hem tabiattan, hem halktan kopmanın şahane bir örneğidir. On altıncı yüzyılda Osmanlı ozanı Baki, halktan yana gitmekte olan Shakspeare olabilir, Shakspeare ise halktan uzaklaşmakla bir Baki olmakla kalabilirdi. Ama ne Shakspeare kendi keyfiyle halktan, tabiattan yana gidebilirdi, ne Baki Saray’dan yapma cennetlerden yana.”⁶

Ahmet Hamdi Tanpınar da Nurullah Ataç ve Sabahattin Eyüboğlu’nun yolundan gider ve eleştirilerinde empresyonist ekole bağlı kalır. Ancak Tanpınar, akademik kimliğinin tesiriyle gerek Ataç gerek Eyüboğlu bağlamında tamamen empresyonist değildir. Eleştirilerinde empresyonizmle birlikte tarihsel ve sosyolojik eleştirileri de kullanır. Ekletik bir anlayışla kaleme aldığı *19. Asır Türk Edebiyatı*’nda Gustave Lanson’dan Ferdinand Brunetièere ve Albert Thibaudet’e kadar farklı eleştiri yöntemlerini yansıtan yazarların tesirinde kalır. Ayrıca, yine Nurullah Ataç ve Sabahattin Eyüboğlu gibi çağdaşlarından daha sanatsal bir üslup kullanır. Tanpınar’ın şair kimliği, eleştirilerde sanatsal üsluba yer vermesini sağlar. Mesela, *Edebiyat Üzerine Makaleler* isimli eserinde, sanatsal üslupla ilgili görüşlerini ortaya koyarken eleştirmen Tanpınar’dan ziyade, şair Tanpınar’la

⁴ Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler), s.410.

⁵ Gene Yalnızlık, S. 58.

⁶ Mavi ve Kara, s. 29.

karşılaşılır. Ahmet Hamdi Tanpınar, aşağıdaki metinde Ziya Paşa ile ilgili yaptığı eleştiride ekletik anlayışa yer verir.

“Ziya Paşa, Fuzûli’de de aynı şekilde neyi seveceğini bilmez. O kadar ki, paşa sevgisini anlatınca, dili bir plastik madde ile oynar denecek kadar bilen, attığı adımların çoğunu hesap eden şairin yerinde, ortada sadece bağı yanık bir adam kalır. Türkçenin en olgun şiir kitaplarından birini bir kebabçı dükkânı hâline getiren bu takdir, aşağı yukarı edebiyat tarihçilerimizin çoğunun sonradan kabullendiği ve aynıyla tekrar ettiği hükümlerin başlangıcıdır. Bu yanlış mülâhazalardan Ziya Paşa’nın o kadar sevdiği, taklit ettiği Rûhi de payını alır.”⁷

Suut Kemal Yetkin, Abdülhak Şinasi Hisar ve Mehmet Kaplan gibi isimler de Cumhuriyet döneminin diğer önemli eleştirmenleridir. Söz konusu eleştirmenlerde de empresyonist eleştiri, başvurulan temel izlek olmayı sürdürür. Ancak Ahmet Hamdi Tanpınar gibi aynı zamanda bir akademisyen olan Mehmet Kaplan’ın da ekletik modeli çıkış noktası hâline getirdiği söylenebilir.

Servet-i Fünûn dönemine tekrar dönüldüğünde Ahmet Şuayip ve Hüseyin Suat Yalçın gibi sanatçıların bilimsel ve nesnel eleştiriye yaklaşan ifadeleriyle karşılaşılabılır. Yer yer sosyoloji bilimine ait unsurları kullanan bu yazarlar, Türk eleştiri tarihinde belki de ilk defa bilimsel ve nesnel eleştiri mantığını ortaya koyarlar. Başka bir ifadeyle Ahmet Şuayip ve Hüseyin Suat Yalçın tezkire ve dibacelerden 1960’lı yıllara kadar sürdürülen öznel eleştiri zincirinde bir kırılma meydana getirmeye çalışırlar. Ancak Batı eleştirisini ve metodolojii tam manasıyla içselleştiremez. Geleneksel eleştiri zincirinin kökünden koparılıp bir kenara konulması noktasında tutuk kalırlar.

Sosyolojik eleştiri 19. Yüzyılın başlarında Hippolyte Taine’in öncülüğünde ortaya çıkar. Taine, edebiyat eserleri üzerinde inceleme yapılırken edebi eseri ortaya çıkaran toplumsal şartların göz ardı edilmesi gerektiğini ifade eder. Hippolyte Taine, toplumsal şartları ifade ederken üç etkenin üzerinde durur. Söz konusu etkenlerin ilki ırktır. Taine, ırkla millî unsurları kasteder. İkinci unsur çevredir. Taine’e göre çevre tabaka, sınıf veya muhit manasına gelir. Üçüncü unsur ise zamandır. Taine, zamanın eserin kaleme alındığı dönemin özgün şartlarının tamamı ya da tamamlayıcısı olduğunu söyler.

Ahmet Şuayip ve Hüseyin Cahit Yalçın eleştirilerini yaparken yer yer Taine’in bilimsel ve nesnel görüşlerinden yararlanırlar. Mesela Hüseyin Suat Yalçın, *Kavgalarım* isimli kitabında geçen *Edebiyat-ı Cedide, Menşei ve Esasları* başlıklı yazısında, Servet-i Fünûn Edebiyatı’nı ortaya çıkaran sosyolojik etkenlerle dekadizm meselesi arasındaki bağı ortaya koymaya çalışır.

Fuat Köprülü, sosyoloji biliminden yararlanarak eleştiriler yapan Servet-i Fünûncuların bilimsel ve nesnel eleştiri anlayışlarını bir başka eleştiri kuramıyla destekler. Köprülü, 19. Yüzyıl’da Fransa’da empresyonist eleştiriye tepki olarak doğan tarihsel eleştiriyi, edebi eserleri, sanatçıları ve olguları ifade ederken bir dayanak olarak kullanır. Tarihsel eleştirinin en yetkin eleştirmeni olarak kabul gören Lanson’un izinden giden Fuat Köprülü, *Bugünkü Edebiyat, Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli kitaplarıyla Türk Edebiyatı’nda tarihsel eleştirinin öncülüğünü yapar.

“Eski zamanlarda Acem ve Tanzimat’tan beri Avrupa te’siri altında kendi milli şahsiyetimiz unutulduğu için, halka ait olan, halkdan gelen herşey gibi bu halk tasavvuf edebiyatı da şimdiye kadar ihmalkar bir surette, hatta istihfafla telakki edildi. Acem taklidi tantanah eserler yazan sanatkarların yanında, basit ve samimi İlahi’lerle ruhunun derinliğinde yanan kutsi ateşi bizlere de vermeye çalışan halk mutasavvıfları daima unutuldu. Eskiler onlara bedi’i bir kıymet vermeseler bile, hic olmazsa kutsiyyet isnat ederlerdi. Son zamanlarda bu telakki de kalktığı için, onların adını anan bile olmadı. Tanzimat’tan beri edebiyat tarihimiz hakkında -hicbir ilmi kıymeti haiz olmıyarak- yazılan ufak tefek şeyler arasında, halk mutasavvıflarının varlığını bildiren bir satır bile bulunamaz; halbuki milli ruhu göstermesi

⁷ 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 340.

bakımından çok kıymetli olan ve eski halk edebiyatıyla sıkı münasebetleri bulunan bu avami tasavvuf edebiyatının uzun bir tarihçesi vardır: Türkler, başkaları gibi kılıc kuvvetiyle değil, sırf kendi arzularıyla kabul ettikleri İslamiyet'i az zamanda benimsediler ve Müslüman Türkler, henüz İslamiyet dairesine girmemiş, yahut girip de onun akideleri ve esasları ile layıkıyla uyuşamamış kardeşleri arasında din propagandası yapmaktan geri durmadılar. İşte, Türk edebiyatının İslami şekilde ilk intişarı bu suretle dini bir mahiyette oldu.”⁸

Fuat Köprülü'nün tarihsel eleştirisiyle ilgili yaptığı hamleler Ahmet Hamdi Tanpınar, Mustafa Nihat Özön, Nihat Sami Banarlı, Ahmet Kabaklı, Mehmet Kaplan, Birol Emil, İnci Enginün ve Zeynep Kerman gibi isimleri tarihsel eleştiri tarzına yöneltir.

1960'a kadarki eleştiri döneminde tarihsel eleştiri gibi biyografik/monografik eleştiri de önemli yer tutar. Öncüllerinin 19. yüzyılda yaşayan Charles Augustin ve Sainte-Beuve'nün olduğu René Wellek ve Austin Warren'le büyük bir eleştirel hamle başlatan biyografik eleştiri metodunda, sanatçının hayat hikâyesinden hareketle birtakım çözümlemeler yapılır.

Biyografik/monografik eleştiri hem 1960 öncesi hem de 1960 sonrasında önemli yer tutar. Biyografi veya monografi tarzında kaleme alınan eserler vasıtasıyla Türk Edebiyatı'nın önemli temsilcilerinin hayat hikâyeleri ortaya konulur. Biyografik/monografik eleştiri alanında Beşir Fuat'ın *Victor Hugo*'su, Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın *Tevfik Fikret*'i, Süleyman Nazif'in *Namık Kemal*'i, Mithat Cemal Kuntay'ın *Mehmet Akif Ersoy*'u, Tanpınar'ın *Yahya Kemal*'i ve Mehmet Kaplan'ın *Tevfik Fikret*'i zikredilebilir.

Birinci dönemin sonları olan 1960'lı yıllara gelindiğinde arketipçi eleştiri modeliyle de karşılaşılır. Sigmund Freud'un psikanaliz kuramından hareket eden Carl Gustav Jung, psikodinamik kuramını meydana getirir. Gücünü psikodinamikten alan arketipçi eleştiride, arketiplerle birlikte bilinç, bilinçaltı, gizli istekler ve korkuların edebi eserlerdeki yansımaları irdelenir. Arketipçi eleştirmen, eserlerin derinliklerinde bulunan kolektif bilinçaltını bulmaya ve anlamlandırmaya gayret eder. Psikanalitik yorumlarla eser, devir ve sanatçı hakkında birtakım çıkarımlarda bulunmayı amaçlar.

Türk Edebiyatı'nda Mehmet Kaplan, arketipçi eleştirinin en önemli temsilcisi olarak kabul edilir. Eleştirilerinde empresyonist ve tarihsel eleştirilerle birlikte arketipçi eleştiriye de yer veren Kaplan, *Tevfik Fikret (Devir-Şahsiyet-Eser)*'de Tevfik Fikret'i devir, şahsiyet ve eser bağlamında arketipçi yaklaşımla ortaya koymaya çalışır. Aşağıdaki metinde Mehmet Kaplan, deniz ve anne arketipinden hareketle Fikret ve onun eseri üzerinden eleştirilerini yapar.

“Fikret’ in en güzel ta biat şiirlerinde biri «Mai Deniz» dir. Şairi burada tabiatı sadece gözle seyretmez. Deniz onun derin duygul arına bağlı bir varlık ha line gelir. Bu şiir 1899'da yani şairin huzursuzluğunun ve kötümserliğinin doruk noktasında yazılmıştır. Geceleri uyuyamayan, perişan hayaller içinde ne yapacağını bilemeyen. Meta insan olduğundan utanan şair, sabah vakti « bir çocuk ruhu dar münevver, lekesiz, uyuyan mai denizi» seyrederken, onun kendisine acıdığını zanneder ve denizden çok özlediği şeyi, «safvet ve masumiyet» i bulur. Şuur-altı psikolojisine göre anneyi temsil eden deniz, şairin iztraplarına katılan ve onu teselli eden bir v arlık olarak gözüktür.”⁹

Sonuç

Modern Türk Edebiyatı'nda 1866-1960 yıllarında cereyan eden ilk dönem eleştiride empresyonist eleştiri büyük oranda etkili olur. Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Beşir Fuat, Ahmet Şuayip, Hüseyin Cahit Yalçın, Fuat Köprülü, Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Mehmet Kaplan gibi sanatçılar kendi kişisel gayret ve öznel ölçütleriyle eleştiriler yapar. Bu dönemde empresyonist eleştirinin yanında yer yer bilimsel ve nesnel tutumlar sergileyen eleştirmenlerle de karşılaşılır. Ayrıca pek çok eleştirmenin empresyonist eleştirisiyle

⁸ Eski Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 1.

⁹ Tevfik Fikret (Devir-Şahsiyet-Eser), s. 20.

birlikte tarihsel, biyografik/monografik, sosyolojik ve arketipçi gibi eleştirilere de eserlerinde yer verdikleri görülür. Sanatçıların çoklu kuram tercihleri, eleştirilerin ekletik bir yapıyla yoğunlaşmasına sebep olur. Bu durum, bir kurama tam manasıyla kanalize olunmadığını ortaya koyar.

Кайнақча

- Ataç, Nurullah. (2015). Gene Yalnızlık, YKY Yay., İstanbul.
Eyüboğlu, Sabahattin. (1996). Mavi ve Kara, Çağdaş Yay., İstanbul.
Kültür Araştırmaları Dergisi. (2020). Bilgin Güngör, Modern Türk Eleştirisinin Tarihsel Gelişimine Genel Bir Bakış: “Okuma”nın Dönüşümü, S. 4.
Kaplan, Mehmet. (1985). Tevfik Fikret, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
Kaplan, Mehmet; Enginün, İnci; Emil, Birol. (hızl.) (1988). Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I 1839-1865, Marmara Ün. Yay., İstanbul.
Köprülü, Fuat. (1976). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Yay., Ankara.
Özön, Mustafa Nihat. (1985). Türkçede Roman, İletişim Yay., İstanbul.
Polat, Nâzım Hikmet. (hızl.) (2018). Ömer Seyfettin’in Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler), TDK Yay., Ankara.
Tanpınar, Ahmet Hamdi. (1976). 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Yay., Ankara.

Yazar hakkında bilgi

Ünal BÜYÜK – Türk Dili ve Edebiyatı Başöğretmen, Türkiye-Denizli İl Millî Eğitim Müdürlüğü, E-mail ubuyukov@mail.ru

Автор туралы мәлімет

Ünal BÜYÜK – Денизли аудандық Ұлттық білім басқармасының түрік тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, E-mail ubuyukov@mail.ru

Information about author

Ünal BÜYÜK – Head Teacher of Turkish Language and Literature, Turkey-Denizli Provincial Directorate of National Education, E-mail ubuyukov@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>

Сведения об авторе

Ünal BÜYÜK – учитель турецкого языка и литературы, Управления национального образования района Денизли, E-mail ubuyukov@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>

Мақала/Статья/Article

FTAMP17.01.07

Әубәкірова Қ.Ә.¹, Берікболова Е.Қ.²

«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ^{1,2}

Қазақстан, Семей

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>¹, <https://orcid.org/0009-0002-7096-4510>²

E-mail: kz.aubakirova@gmail.com², shakarimtanu.semey@mail.ru²

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АНТРОПОМОРФТЫ КЕЙІПкерлер

Аңдатпа. Бұл мақалада нарратология ұғымы мен термині туралы теориялық мәліметтер көрсетіліп, антропоморфты кейіпкерлерге қатысты ғылыми-әдістемелік талдаулар жасалған. Баяндау әдісі туралы жүйелі түрде ақпарат беріліп, нарратология мәселесі сөз болады. Зерттеу мақаласында бірнеше жазушының баяндау шеберлігіне интерпретациялық, құрылымдық, семиотикалық, психоаналитикалық және социологиялық әдістер арқылы жүйелі түрде анализ жасалып, шығармадан үзінділер талданды. Зерттеу барысында А.Байтұрсын, С.Жүнісов және О.Бөкей сияқты қазақ жазушыларының, сонымен қатар шетелдік жазушы Д.Оруэлдің шығармаларына нарратологиялық талдау жұмысы жүргізілді. Жұмыс нәтижесінде баяндау тәсілдері, соның ішінде антропоморфты кейіпкерлерді қолдану арқылы оның әдебиеттегі алар орны мен маңызы, негізгі